

לא תעשוק

לא תעשוק את רעך ולא תגזל לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר: (ויקרא יט ג).¹

לא תעשוק שכיר עני ואביון מאחיד או מגרף אשר בארץך בשעריך: (דברים כד יד).²

וקר בתי אליכם למשפט והייתי עד ממהר במכשפים ובמנאפים ובנשבעים לשקר ובעשקי שכר שכיר אלמנה ויתום ומטי גר ולא יראוני אמר ה' צבאות: (מלאכי ג ה).³

אבן עזרא ויקרא פרק יט פסוק ב

אל כל עדת בני ישראל - אמר להם, שגם יש מצוות אחרות אם לא תשמרום תגורשו מן הארץ והם עשרת הדברים הנזכרים ... ואת שבתותי תשמרו - זכור את יום השבת ... איש אמו ואביו תיראו הוא דבור כבד את אביך ואת אמך ... לא תעמוד על דם רעך - דבור לא תרצח ... גם לא תגנבו, ולא תכחשו ולא תשקרו ולא תעשוק את רעך - כנגד השלשה הנשארים.⁴

ספרא קדושים פרשה ב⁵

"לא תעשוק את רעך", יכול אפילו אמר איש פלוני גיבור הוא והוא אינו גיבור, איש פלוני חכם והוא אינו חכם, איש פלוני עשיר והוא אינו עשיר? תלמוד לומר: לא תגזול, מה הגזל מיוחד שהוא של ממון אף עושק דבר של ממון, ואיזה זה? הכובש שכר שכיר.⁶

¹ ראה ההקשר הרחב יותר מסביב לפסוק שבחרנו לדון בו: "לא תגנבו ולא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו: ולא תשבעו בשמי לשקר וְחַלַּלְתָּ אֶת שֵׁם אֱלֹהֶיךָ אֲנִי ה'": לא תעשוק את רעך ולא תגזל לא תלין פעלת שכיר אתך עד בקר: לא תקלל חרש ולפני עור לא תתן מכשל ויראת מאלהיך אני ה'". לכאורה, כל פסוק עומד בפני עצמו, כמו בפרשות אחרות של מצוות רבות כמשפטים וכי תצא; ובכל זאת, יש כאן הקשר רחב וכולל של מצוות ואיסורים שעיקרם בין אדם לחברו, אך קשורים לסמכות מגבוה ולפיכך גם בין אדם למקום.

² חזר העניין ונשנה בספר דברים משנה תורה וגם שם יש לראות את ההקשר הרחב: "לא תעשוק שכיר עני ואביון מאחיד או מגרף אשר בארץך בשעריך. ביום תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואליה הוא נשוא את נפשו ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא". "לא תעשוק" בפרשתנו נשמע קרוב יותר לדיני גניבה וגזל, בעוד ש"לא תעשוק" של ספר דברים מדבר ישירות בדיני שכר, שהרי לצד האיסור של "לא תעשוק" יש שם גם מצוות עשה: "ביום תיתן שכרו ולא תבוא עליו השמש". למען הדיוק גם בפרשתנו העניין קשור בשכר עבודה כמו שמדגיש החצי השני של הפסוק: "לא תלין פעולת שכיר אתך עד בוקר". שם, בספר דברים, בלשון עשה וכאן בלשון לא תעשה; ובין שניהם נראה שכבישת שכר עבודה היא עיקר עניין העושק. ויש לשאול כאן שתי שאלות. האחת, מה המיוחד בלא תעשוק אחרי שהוזהרו כבר על הגזילה, הגניבה, הכחש וכו', מה תורף מצווה זו? והשנייה, האם ספר דברים מוסיף מצווה על זו שבפרשתנו או רק חוזר, מבאר ומחזק את המצווה שיסודה בפרשה שלנו?

³ בדומה לתורה, כך גם בנביא, בפרק החותם את נבואת מלאכי, נביאים אחרונים, סוף הנבואה בישראל. הוא הפרק שאנחנו קוראים בהפטרות שבת הגדול. ובדברינו [על גסות הרוח](#) בפרשת מצורע הבאנו את הברייתא הבאה ממסכת דרך ארץ פרק המינין: "בשביל ארבעה דברים נכסי בעלי בתים יורדין לטמיון: על עושקי שכר שכיר, ועל כובשי שכר שכיר, ועל פורקי עול מעל צואריהם ונתתנו על גבי חביריהם, ועל גסות הרוח כנגד כולן". שים לב להבחנה הלשונית של הברייתא בין עושקי שכר שכיר ובין כובשי שכר שכיר. הראשון, פשוט גזול, מרמה או מתכחש לחלוטין ואילו השני דוחה ודוחה עוד ועוד עד שהשכיר מתייאש ממנו. כך נראה לנו לומר מדעתנו. אבל בגמרא ובמרבית המקורות נראה שעושק וכובש הם אותו הדבר ומוטיב הדחייה בלך ושוב הוא שמיוחד את עניין העושק.

⁴ שלשה הנשארים הם: לא תגנוב, לא תענה ברעך עד שקר ולא תחמוד. ראה דברינו [עשרת הדברות בפרשת קדושים](#), שם דנו בנושא עשרת הדברות השזורים בריבוי המצוות שבפרשתנו. ושם הבאנו את מדרש ויקרא רבה כד ה, שהוא אולי הראשון להזכיר מוטיב זה, ואלה דבריו: "... לא תגנוב - וכתוב הכא: לא תגנובו ולא תכחשו. לא תענה ברעך עד שקר - וכתוב הכא: לא תלך רכיל בעמך. לא תחמוד בית רעך - וכתוב הכא: ואהבת לרעך כמוך". אבן עזרא, שאולי ראה את ויקרא רבה ואולי לא, חוזר על מוטיב זה ומשנה בו מעט: לא תגנבו, ולא תכחשו ולא תשקרו ולא תעשוק את רעך שבפרשתנו - הם כקבוצה אחת כנגד הקבוצה: לא תגנוב, לא תענה ברעך עד שקר ולא תחמוד שבעשרת הדברות. וביתר דיוק בהקשר שלנו: לא תעשוק הוא כנגד לא תחמוד שבעשרת הדברות, כפי שמדייק מאוחר יותר גם פירוש תולדות יצחק, דודו של מרן ר' יוסף קארו, על הפסוק. בכך הוא מתגבר על הבעיה של המדרש שלא מצא מקבילה של לאו כנגד לא תחמוד והוצרך ל"ואהבת לרעך כמוך" שאיננו לאו. ואולי קדם לכולם מדרש תנחומא (בובר) סימן ג בפרשתנו האומר בפירושו: "בדברות כתיב: לא תחמוד (שמות כ ג), וכאן כתיב: לא תעשוק את רעך ולא תגזול (ויקרא יט ג)". וסיום דבריו שם: "למה אמר לו הקב"ה לומר את הפרשה הזו בכינוס? שכל הדברות כלולין בתוכה, לכך נאמר דבר אל כל עדת בני ישראל". ראה ספרא בראש הפרשה, ויקרא רבה כד ה ורש"י

⁵ תמכנו יתדותינו הפעם בשני מדרשי הלכה: [ספרא \(תורת כהנים\)](#) בפרשתנו [וספרי דברים](#). מהם נסתעף למשנה במסכת בבא מציעא פרק ט, לתוספתא בבא מציעא פרק י; ולעיקר, שהוא הסוגיה בגמרא בבא מציעא דפים קי-קיא ממנה נרבה לצטט.

⁶ בדיני אונאה (הונאה) יש אונאת דברים לצד אונאת ממון. ראה דברינו [על אונאת דברים](#) בפרשת בהר. כאן, אומר הספרא, אין דבר כזה. כאן מדובר בממון ממש ולא בדיבורים. ולא בכדי מוזכר בפסוק לא תגזול בצמוד ללא תעשוק. ולהלן נתמקד בקשר שבין שניהם: עושק וגזילה אם הם עניין אחד ורק חזרה לשונית או שני עניינים שונים (ומשלימים).

"לא תלין פעולת שכיר אתך עד בוקר". אין לי אלא שכר האדם שכר הבהמה והכלים מנין, שכר הקרקעות מנין? תלמוד לומר: "לא תלין פעולת" - כל דבר.⁷

"עד בוקר" - אינו עובר עליו אלא עד בוקר הראשון. יכול אפילו לא בא ולא תבעו? תלמוד לומר "אתך", לא אמרתי אלא שלא ילין אתך לרצונך.⁸ יכול אפילו המְקָהו אצל החנוני ואצל השולחני יהי עובר עליו? תלמוד לומר: "אתך" לא ילין, "אתך" לרצונך.⁹

"לא תלין פעולת שכיר אתך עד בוקר", אין לי אלא שכיר יום שהוא גובה כל הלילה, שכיר הלילה שגובה כל היום מנין? תלמוד לומר: "ביומו תתן שכרו".¹⁰

ספרי דברים פרשת כי תצא פסקא רעח

"לא תעשוק שכיר עני ואביון" (דברים כד יד), והלא כבר נאמר: "לא תגזול" (ויקרא יט ג), מה תלמוד לומר "לא תעשוק"?¹¹ מלמד שכל הכובש שכר שכיר עובר משום ארבעה לאוים: משום בל תעשוק ובל תגזול ובל תלין פעולת שכיר,¹² ומשום ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש.¹³

⁷ ראה גם מסכת בבא מציעא פרק ט משנה יב: "אחד שִׁכָּר אדם ואחד שכר בהמה ואחד שכר כלים יש בו משום ביומו תיתן שכרו ויש בו משום לא תלין פעולת שכיר אתך עד בוקר. אימתי? בזמן שְׁתַּבְּעוּ; לא תבעו - אינו עובר עליו". אנוחנו נוטים ובצדק להתמקד בשכר עבודה, בעושה השכר של מי שפעל בגופו, אפילו הסתכן תוך כדי העבודה, כפי שנראה גם להלן, וכובשים לו וכובשים את שכרו. אבל בשל המילה "פעולת" שהוסיפה התורה, אנו למדים גם על שכירות של כלים, בהמה ורכוש. בכלכלה של ימינו יש נטייה להבדיל בין שכירות כפיים ובין השכרת רכוש וכלים (ומכונות וציוד). אלה הראשונים, מזוהים עם מעמד הפועלים הנמוך ואילו האחרונים מזוהים עם מי שצבר ציוד ורכוש וגוזר ממנו רווחים ודיווידנדים. צריך כנראה לחזור ולחיות את כלכלת המשנה והתלמוד על מנת להבין את ההרחבה וההשוואה שחז"ל עושים כאן.

⁸ לרצונו של בעל הבית ובניגוד לרצונו של השכיר שמצפה לקבל את שכרו.

⁹ ראה פירוש קהתי על המשנה (שבהערה הקודמת): "המחהו אצל חנווני - מסר לו בעל הבית המחאה לחנווני בסכום המגיע לו. או אצל שולחני - או שמסר המחאה לשולחני, המחליף ופורט מעות, שייתן לו מעות. וקיבל עליו החנווני או השולחני ליתן לו". ובמקום אחר הוא מציעא קיב ע"א: "אימתי? בזמן שתבעו, לא תבעו אינו עובר עליו. תנו רבנן: לא תלין פעולת שכיר. יכול אפילו לא תבעו - תלמוד לומר: אתך, לדעתך. יכול אפילו אין לו - תלמוד לומר אתך, שיש אתך. יכול אפילו המחאה אצל חנווני ואצל שולחני - תלמוד לומר אתך - ולא שהמחהו אצל חנווני ואצל שולחני". מכאן שגם בכלכלה דאז היו שטרות מסחר (המחאות) והיו מוסדות פיננסיים (שולחני) שיכולים לשלל את אופן מתן תשלומים והתחייבויות. וגם למדנו שבעל הבית אינו תמיד עשיר-קפיטליסט ולפעמים באמת "אין לו".

¹⁰ ראה פירוט הנושא בגמרא בבא מציעא דף קי ע"ב, ונראה שרש"י על הפסוק בפרשתנו (ויקרא יט ג) מסכם היטב את הנושא: "לא תעשוק - זה הכובש שכר שכיר ... עד בוקר - בשכיר יום הכתוב מדבר, שיציאתו מששקעה החמה, לפיכך זמן גיבוי שכרו כל הלילה. ובמקום אחר הוא אומר (דברים כד טו) ולא תבוא עליו השמש, מדבר בשכיר לילה, שהשלמת פעולתו משיעלה עמוד השחר, לפיכך זמן גיבוי שכרו כל היום. לפי שנתנה תורה זמן לבעל הבית עונה לבקש מעות". צריך גם להתחשב בבעל הבית שאולי צריך למכור את מה שייצרו הפועלים על מנת שיוכל לשלם להם את שכרם (בקטיף וקציר למשל). מדובר בכלכלה יומית, בה גם בעל הבית ששוכר פועלים, אין הכסף תמיד מצוי בכיסו והוא צריך זמן "לבקש מעות". (אך במשנה בבא מציעא פרק ט משנה יא מוזכרות אפשרויות של "שכיר שבת, שכיר חודש, שכיר שנה, שכיר שבוע"). ונראה לנו להוסיף, שמתן 12 שעות (יום או לילה) להבאת השכר ע"י בעל הבית, נובעת, בין השאר מהכלכלה היומית. אם למשל מדובר בשכיר יום שמתייצב כל בוקר לעבודה ובעל הבית לא השלים את שכרו מסוף היום הקודם, משקיעת החמה, ועד תחילת היום הבא, הנץ החמה, והפועל מתייצב ליום המחרת, הרי זה כאילו בעל הבית מבקש ממנו לעבוד יום נוסף ללא תשלום. כמו בימינו שאם משכורת החודש הקודם לא שולמה עד תאריך מסוים בתחילת החודש הבא (עפ"י החוק במדינת ישראל עד ה-9 בחודש), נחשב הדבר כהלנת שכר (ובשכר מינימום, עבירה פלילית) ואולי רשאים העובדים גם לשבות ולא להמשיך לעבוד. וכך כמובן גם בפועל (משמרת) לילה.

¹¹ מדרש זה הוא על הפסוק השני הבאנו לעיל, בספר דברים, אבל נראה שיותר ממה שהוא שואל על החזרה של "לא תעשוק" בשני המקורות: ספרי ויקרא ודברים, הוא שואל על הפסוק בספר ויקרא, בפרשה שלנו, למה צריך איסור נוסף של "לא תעשוק"? הרי זה בכלל גזל! ראה דיון בגמרא בבא מציעא סא ע"א מדוע צריך שהתורה תאסור גם על לקיחת ריבית, גם על הונאה וגם על גזל: "למה לי דכתב רחמנא לאו ברבית, לאו בגזל, לאו באונאה?" הלוא כולם שורש אחד להם, כולם שורשם מלא תגנוב של עשרת הדברות (כולל ריבית!). זו אגב שיטה חוזרת במקומות רבים בגמרא, להראות מצד אחד שיש מכנה משותף (מוסרי-דתי) לאיסורים דומים, אך מצד שני, בהיבט המעשי, להצביע על הייחודיות של כל איסור ולהראות את האבחנות הדקות שהתורה מדקדקת בהם! התשובה בגמרא בבא מציעא שם, הנוגעת לנושא שלנו, היא שבאמת יכולים היינו לתלמוד "לא תגזול" מהשילוב של איסור ריבית ואיסור אונאה, אבל הוא נאמר כאן (כאן הוא האזכור היחיד בתורה של "לא תגזול"), על מנת לחייב את העושה בשני איסורי תורה: לא תגזול ולא תעשוק. ומכאן נתחבר להמשך הקריאה בספרי.

¹² לא תגזול במקרא, בל תגזול בלשון חכמים. וכן לא יראה - בל יראה, לא תשחית - בל תשחית, לא תכלה - בל תכלה ועוד.

¹³ כבר לא רק שני לאוים אלא ארבעה. ובעצם גם "עשה" אחד. אז אולי בקריאה מדוקדקת ולפי הכלל של לאו הבא מכלל עשה יש כאן חמישה לאוים. ראה מנגד הנוסח בתוספתא בבא מציעא פרק י הלכה ג: "הכובש שכר שכיר עובר משום חמשה לוי: משום בל תעשוק ובל תגזול ובל תלין ולא תבוא עליו השמש". כאן הוא מציין "חמישה", אבל מונה רק ארבעה. וכבר עסקו רבים וטובים בהגהות מקורות אלה ונראה שהסיכום המדויק הוא בגמרא בבא מציעא קיא ע"א: "מכאן אמרו: כל הכובש שכר שכיר עובר בחמשה שמות הללו, ועשה: משום בל תעשוק את רעך, ומשום בל תגזול, ומשום בל תעשוק שכיר עני, ומשום בל תלין, ומשום ביומו תיתן שכרו, ומשום לא תבוא עליו השמש". חמישה לאוים (שמות) ומצוות עשה אחת. שים לב שהוא מונה את לא תעשוק של ויקרא ולא תעשוק של ספר דברים כשני איסורים שונים.

מכלל שנאמר: "ואליו הוא נושא את נפשו", אין לי אלא מלאכה שהוא עושה בנפשו, מלאכה שאין עושה בנפשו מנין? גרדי וסורק מנין? תלמוד לומר: "לא תעשוק", מכל מקום.¹⁴
 אין לי אלא עני ואביון, מנין לרבות כל אדם? תלמוד לומר: "לא תעשוק" - מכל מקום, אם כן למה נאמר עני ואביון? ממחר אני ליפרע על ידי עני ואביון יותר מכל אדם.¹⁵
 "מאחיד", ולא מאחרים. "או מגרד", זה גר צדק ... "בשעריך", זה גר תושב.¹⁶ אין לי אלא שכר אדם, שכר בהמה שכר כלים מנין? תלמוד לומר: "אשר בארצך" - כל שבארצך. סליק פיסקא

מסכת בבא מציעא דף קיא עמוד א

איזה הוא עושק ואיזהו גזל? אמר רב חסדא: לך ושוב, לך ושוב - זה הוא עושק. יש לך בידי ואיני נותן לך - זה הוא גזל. ... אמר רב ששת: נתתיו לך - זהו עושק, יש לך בידי ואיני נותן לך - זה הוא גזל. ... אמר אבבי: לא שכרתוך מעולם - זה הוא עושק, נתתיו לך - זה הוא גזל. ... רבא אמר: זה הוא עושק זהו גזל, ולמה חלקן הכתוב - לעבור עליו בשני לאוין.¹⁷

אבן עזרא ויקרא פרק יט

לא תעשוק את רעך - בסתר. ולא תגזול - בגלוי בחזקה.¹⁸

¹⁴ ראה בבא מציעא קיב ע"א: " ... לכדתניא: ואליו הוא נושא את נפשו, מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה - לא על שכרו? ". גרדי (אורג) וסורק (צבעי) הם דוגמא למלאכות שבהן העובד אינו "נושא את נפשו" - אינו מסתכן (כ"כ) בעבור השכר שהוא זקוק לו, מלאכות של מומחים-אומנים, לפיכך היינו חושבים שעושק השכר בהם הוא חמור פחות, בא הכתוב ואומר: לא תעשוק! בכל מקרה ובכל מצב. באותה מידה יכול היה לתת את התשובה שהגמרא שם נותנת: "דבר אחר: ואליו הוא נושא את נפשו - כל הכובש שכר שכיר כאילו נוטל נפשו ממנו". הדרשה על הסיכון, איננה מעקרת את פשט הפסוק שנשיאת הנפש היא הציפייה לשכר. ראה אף רש"י מפרש את הפסוק עפ"י הגמרא: "ואליו הוא נושא את נפשו - אל השכר הזה הוא נושא את נפשו למות, עלה בכבש ונתלה באילן". ולעומתו אבן עזרא שם: "הוא נושא את נפשו - להתפרנס ממנו. על כן השכיר את עצמו".

¹⁵ ובגמרא בבא מציעא קיא ע"ב משמע גם להלכה: "להקדים עני לעשיר" ומסבירים המפרשים שאם אין לו כעת מעות עבור כולם, משלם תחילה לשכירים העניים. ראה שם עוד דין: "להקדים עני לאביון" ומסבירה הגמרא שהאביון אמנם מצבו קשה מהעני ("מעוניה מעוניה" רש"י שם) ו"צריך טפ"י", אבל הוא אינו מתבייש לתבוע את המגיע לו בעוד שהעני מתבייש ואינו נדחף, לפיכך יש להעדיף אותו. ראה לעיל הצורך שהשכיר יתבע את בעל הבית. עוד על העושק לעני בהשוואה לעשיר ראה פרשני המקרא. רש"י בדברים כד יד שמחדד את התוספת של לא תעשוק שבספר דברים: "לא תעשוק שכיר - והלא כבר כתוב, אלא לעבור על האביון בשני לאוין: לא תעשוק שכר שכיר שהוא עני ואביון, ועל העשיר כבר הוזכר (ויקרא יט יג) לא תעשוק את רעך". ולעומתו פירוש רמב"ן בדברים שם: "לא תעשוק שכיר עני ואביון - ידבר הכתוב בהוה, שהעניים והאביונים והגרים משכירים עצמם. וכן אם כסף תלוה את עמי את העני עמך (שמות כב כד), וכן לגר ליתום ולאלמנה יהיה (להלן פסוק יט), שהם העניים ברוב. וכן בהרבה מקומות ידבר בהוה, כמו לא תחסם שור בדישו (להלן כה ד), לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו (לעיל כב ז). ובספרי (תצא קמה) אמרו: אם כן למה נאמר עני ואביון? ממחר אני ליפרע על ידי עני ואביון יותר מכל אדם. ודרשו מגרד - זה גר צדק, לעבור עליו בשני לאוין". ידבר הכתוב בהוה, היינו במציאות השכיחה.

¹⁶ איסור לא תעשוק חל גם על הגר, גר תושב ובוודאי גר צדק שהוא כישראלי לכל דבר, אלא שנחלקו חכמים על אילו מתוך ריבוי הלוואים ומצוות העשה שראינו לעיל עוברים אצל גר תושב. ראה למשל תוספתא בבא מציעא פרק י הלכה ד: "גר ותושב עובר משום בל תעשוק ומשום ביומו תתן שכרו". ובמשנה בבא מציעא פרק ט משנה יב: "גר תושב יש בו משום ביומו תיתן שכרו ואין בו משום לא תלין פעולת שכיר אתך עד בוקר". ראה גם מחלוקת אמוראים בנושא בגמרא בבא מציעא קיא ע"ב. ובמסכת גרים פרק ג הלכה א: "איזהו גר תושב? כל שקיבל עליו שלא לעבוד עבודה זרה דברי רבי מאיר, רבי יהודה אומר כל שקיבל עליו שלא להיות אוכל נבילות ... ועוברים עליו משום בל תונה ובל תעשוק ובל תלין פעולת שכיר". אבל באגדה הדברים חמורים בהרבה כולל עושק של גוי. ראה אליהו רבה (איש שלום) פרשה טז: "אמר לי: רבי, מעשה היה בי שמכרתי לגוי ארבעה כורים של תמרים, ומדדתי לו בבית אפל מחצה על מחצה. אמר לי: אתה ואלהים אשר בשמים יודע על מדה שאת מודד לי. מתוך שמדדתי לו חסרתיו שלש סאין של תמרין. לאחר מיכן נטלתי את המעות ולקחתי בהן כד אחד של שמן, והנחתי במקום שמכרתי התמרים לגוי. נקדע הכד ונשפך השמן והלך לו. אמרתי לו: בני, הכתוב אומר: לא תעשוק את רעך (ויקרא יט יג), רעך הרי הוא כאחיד, ואחיד הרי הוא כרעך - הא למדת, שגזל הגוי גזל, ואין צריך לומר אפילו של אח. ומתוך שהקב"ה ראה את בני אדם בעוונותיהן שהן עושקין וגוזלין וחומסין זה בזה, חזר ופירש בקבלה על ידי יחזקאל בן בוזי הכהן: אֲבִיו פִּיעֶשֶׁק עֶשֶׂק גִּזַּל גִּזַּל אִחַ וְאִשֶּׁר לֹא־טוֹב עֲשֵׂה בְּתוֹךְ עַמּוּי וְהִגְהַמַּת בְּעוֹנוֹ (יחזקאל יח יח)". ראה מקבילה לסיפור זה בילקוט שמעוני תורה פרשת צו רמז תקד.

¹⁷ נראה שמסקנת הגמרא היא כשיטת רבא שגזל ועושק הם עניין אחד, כפי שעולה גם מהסוגיה בגמרא בבא מציעא סא ע"א שהבאנו בהערה 11 ופירוש רמב"ן בהערה 15 לעיל: "לעבור עליו בשני לאוין". אבל נראה שדעת אמוראים רבים: רב חסדא, אבבי ורב ששת, לא נוחה מכך והם מחפשים הסבר להבדלים בין עושק ובין גזל. ראה היפוך בשיטותיהם שלדעת רב ששת טענה שכבר נתתי לך, בשקר ובכחש, זהו עושק ואילו לדעת אבבי זה גזל. ולשיטת רב חסדא שעושק זה לדחות בלך - תחזור מחו, יש לי - אין לי וכו', מצאנו סמך מדיון אחר בגמרא שם בדף קי עמוד ב, בהגדרת איסור "בל תשהא" שמקורו במשלי פרק ג פסוק כח: "אֶל־תֵּאֱמַר לְרֵעֶךָ לֵךְ וְשׁוֹב וּמִחָר אֲתָן וְיֵשׁ אֲתָךְ". ועניין זה של בל תשהא (תשהה) שמחליף אחרי פקיעת זמן התשלום את איסור התורה לא תלין, דרש לימוד ועיון נוספים.

¹⁸ אבן עזרא כפרשן-פשטן המקרא מוצא הבדל בין עושק ובין גזל ומציע שעושק הוא בסתר, שבהקשר הנדון נראה שהוא שוב של דרכים עקלקלות, דיבורים מתוחכמים, אמתלאות שונות וכו', בדומה למה שראינו והצענו לעיל. מקריאה בפסוקי המקרא מצאנו שהצמד עש"ק - גז"ל מופיע במספר רב של מקומות וקשה לדעת אם הוא חזרה לשונית או מציג שתי פעולות שונות. ראה למשל לשון התורה בויקרא ה כא: "וְכַחַשׁ בְּעֵמִיתוֹ בְּפִקְדוֹן אֲרִבְתְּשׁוּמַת יָד אוּ בְגִזַּל אוּ עֶשֶׂק אֲתַעְמִיתוּ", משמע פעולות שונות, וכך גם בהמשך הפרק שם: "וְהִשִּׁיב אֶת־הַגְּזֹלָה אֲשֶׁר גָּזַל אוּ אֶת־הַעֶשֶׂק אֲשֶׁר עֶשֶׂק אוּ אֶת־הַפְּקֹדוֹן אֲשֶׁר הִפְקֹד אֶת־הָאֲבִידָה אֲשֶׁר מָצָא". (ראה דברינו **וכיחש בעמיתו** בפרשת ויקרא). אך לעומתם, ראה לשון ירמיהו כא יב: "דִּינֹו לְבַקֵּר מִשְׁפָּט וְהִצִּילוּ גְזוּל מִיַּד עוֹשֶׂק". ודומה הפסוק מיחזקאל יח יח שכבר ראינו לעיל: "אֲבִיו פִּיעֶשֶׁק עֶשֶׂק גִּזַּל גִּזַּל אִחַ וְכו'". גם מצאנו שאבן עזרא עצמו רואה בשתייהן

רמב"ם הלכות שכירות פרק יא הלכות א-ב

מצות עשה ליתן שכר השכיר בזמנו, שנאמר: "ביומו תתן שכרו". ואם איחרו לאחר זמנו עובר בלא תעשה, שנאמר: "ולא תבוא עליו השמש" ... אחד שכר האדם ואחד שכר הבהמה ואחד שכר הכלים, חייב ליתן בזמנו. ואם איחר לאחר זמן עובר בלא תעשה. וגר תושב יש בו משום ביומו תתן שכרו ואם איחרו אינו עובר בלא תעשה.

כל הכובש שכר שכיר, כאילו נטל נפשו ממנו, שנאמר: "ואליו הוא נושא את נפשו". ועובר בארבע אזהרות ועשה: עובר משום בל תעשוק ומשום בל תגזול ומשום לא תלין פעולת שכיר ומשום לא תבוא עליו השמש; ומשום ביומו תתן שכרו וכו'.¹⁹

רמב"ם הלכות גזלה ואבדה פרק א הלכה ד

איזה הוא עושק? זה שבא ממון חבירו לתוך ידו ברצון הבעלים, וכיון שתבעוהו כבש הממון אצלו בחזקה ולא החזירו. כגון שהיה לו ביד חבירו הלואה או פקדון או שכירות והוא תובעו ואינו יכול להוציא ממנו מפני שהוא אלם וקשה, ועל זה נאמר: "לא תעשק את רעך".²⁰

איכה רבה פרשה א סימן כח

גלתה יהודה, מעוני, על שאכלו חמץ בפסח, כמה דאת אמרת: "לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני" (דברים טז ג).²¹ דבר אחר: מעוני - על שחבלו משכון עני בתוך בתייהם, כמה דאת אמרת: "ואם איש עני הוא לא תשכב בעבוטו" (דברים כד). דבר אחר: מעוני - על שעשקו שכר שכיר, כמה דאת אמרת: "לא תעשוק שכיר עני ואביון" (שם), דבר אחר: מעוני - על שגזלו מתנות עני כמה דאת אמרת: "לעני ולגר תעזוב אותם".²²

פעולה אחת בפירושו לדברים ה טז: "ומלת 'חמד' בלשון הקודש מתפרשת לשני טעמים: האחד - גזל ועושק וקחת של אחרים בחזקה ובאונס. וכך ולא יחמוד איש את ארצו (שמות לד כד) ... והטעם השני - לשון תאוה בלב ולא תצא לפועל". בטעם הראשון, גזל ועושק ולקיחה בכח הם הכל אחד, בניגוד לפירושו כאן.

¹⁹ כך הוא בהלכות שכירות. ובספר המצוות מונה הרמב"ם את מצוות עשה ר: "והמצוה המאטייה היא שצונו לתת שכר השכיר ביומו ולא יאחרהו ליום אחר והוא אמרו יתעלה (שם) ביומו תיתן שכרו. ודין מצוה זו שיהיה שכיר יום גובה כל הלילה ושכיר לילה גובה כל היום כמו שנבאר במצות לא תעשה (רלח). וכבר התבאר משפטי מצוה זו בשלמות בפרק תשיעי ממציעא ושם התבאר שזה מחוייב בכל שכיר בין גוי בין ישראל, מצות עשה לפורעו בזמנו". ובמצוות לא תעשה רל"ח הוא כותב ומשלים: "היא שהזהירנו מחדות השכיר ושלא לאחר שכרו אצלנו והוא אמרו (קדושים יט) לא תלין פעולת שכיר אתך עד בוקר. וזה אם היה שכיר יום הנה הוא גובה כל הלילה לאמרו עד בקר. ואם היה שכיר לילה הנה זמן פריעתו כל הלילה וכל היום ולא תבוא השמש קודם שיפרעהו וכו'".

²⁰ הנה כך גם בדיני גזלה ואבידה. עושק כאן הוא במובן הכללי של גזלה ואי החזרת אבידה או פיקדון או כל דבר אחר שנמסר לאדם בנאמנות (אפוטרופסות מן הסתם גם) ויסודו בפסוק: "לא תעשוק את רעך ולא תגזול". ושוב גם בספר המצוות במפורט במצות לא תעשה רמז: "והמצוה הרמ"ז היא שהזהירנו מהחזיק במה שאצלנו בעין שהתחייבנו בו ושלא לעכב אותו ולא נתנהו. והוא אמרו יתעלה (קדושים יט) לא תעשוק את רעך. וזה שהגנבה היא לקיחת מה שאצל אחר בתחבולה ובסתור והזהירנו מהפועל ההוא באמרו (שם) לא תגנבו כמו שבארנו (מצוה רמד). והגזל הוא לקיחת מה שאצל אחר באונס והכרח ובמריבה כמו שיעשו הגוזלים בדרכים, והזהירנו מזה הפועל גם כן באמרו לא תגזול [מ' רמה]. והעושק הוא שיהיה לזולתך אצלך דבר בעין רוצה לומר שקבלת עליך ובאומנתך ממון ותחזיק בו ולא תתנהו לו באונס או בלא אונס אבל בדחיה ורמיה. והזהירנו גם כן מזה הפועל באמרו לא תעשוק". שים לב להבחנה הפנימית כאן בין גזלה לעושק, כח מול ערמומיות, אונס מול דחיה ורמיה ובסתור (אבן עזרא לעיל). אבל ההפרדה המרכזית של הרמב"ם היא בין שני "לא תעשוק": זה ששייך לדיני שכירות ומסתמך על הפסוק: "לא תעשוק שכר שכיר" שבספר דברים ונלווית לו גם מצוות עשה: "ביומו תיתן שכרו"; ובין זה שבפרשתנו ששייך לדיני גזלה ואבידה ויש בו רק מצוות לא תעשה: "לא תעשוק את רעך ולא תגזול". אלא שהפרדה זו אינה פשוטה. תחת "לא תעשוק" של ספר דברים ששייך לדיני שכירות הכלליים, כולל הרמב"ם גם הלכות שכירות רכוש, חכירה, משכון, דיני שומרים ועוד. אז איך זה מתחבר עם הפסוקים הנרגשים שם: "ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואילו הוא נשא את נפשו ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא"? ומנגד, את "לא תעשוק" של ספר ויקרא, אנו צריכים לחצות לשניים. החצי הראשון של הפסוק "לא תעשוק את רעך ולא תגזול" מדבר על עושק כללי ומתקשר יפה לפסוקים שלפניו: "לא תגנבו ולא תחששו ולא תשקרו איש בעמיתו", אבל החצי השני: "לא תלין פעולת שכיר אתך עד בקר", הוא דין בתחום הלכתי אחר של דיני שכירות. ראה איך במצווה ר שהבאנו בהערה הקודמת, הרמב"ם מדגיש שכבישת שכר השכיר היא רק דוגמא אחת של גזל ועושק בכלל, אבל מאריך בייחודיות שלה. והדברים צריכים עיון נוסף, כולל מה עשו בעלי ספרי מצוות אחרים ואכמ"ל.

²¹ אי קיום לחם עוני גרם לגלות של עוני.

²² אפשר תמיד לראות בגלות, חורבן וכו' עונש משמים על מעשיהם הרעים של בני האדם. ואפשר גם שאולי הקב"ה לא מתערב בכל מעשי בני האדם ולא מפעיל עליהם עונש חיצוני, אלא המעשים עצמם גורמים לגלות. כאשר שכבה מסוימת בעם כובשת את שכר השכיר הבסיסי, עושקת את הדלים ולא נותנת להם "תילוי ראש", החברה מתפוררת ונהרסת מעצמה. מה המזור? מה התרופה? אומר מדרש איכה רבה באותה פרשה סימן כג: "רבי יהודה ברבי סימון ור' איבו ורבנן אמרי, לפי שחטאו מאל"ף ועד ת"ו, מתנחמין מאל"ף ועד ת"ו. וכן את מוצא שכל נבואות קשות שנתנבא ירמיה על ישראל הקדים ישעיה ורפאן. ירמיה אמר: איכה ישבה בדד, ישעיה אמר: ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה. ירמיה אמר: בכה תבכה בלילה, ישעיה אמר: בכה לא תבכה חנון יחנך. ירמיה אמר: גלתה יהודה מעוני, ישעיה אמר: ונפוצות יהודה יקבץ. נחמות ישעיהו. אבל אולי הרפואה המונעת הטובה ביותר לגלות מעושק ומעוני שנתן לנו ישעיהו הוא בפסוק הבא: "בצדקה תפונני רחמי מעשך כי לא תיראי וממחלתה פי לא תקרב אליך" (ישעיהו נד יד).

מלבי"ם ויקרא פרשת קדושים סימן כט

"לא תעשק את רעך", מצאנו פעל עושק על התוספת והיתור, כמ"ש הרד"ק: (ישעיה לח) ה' עשקה לי ערבני, פירוש עניני תוספת ויתור שיוסיף ימיו. וכן בבבא מציעא (נב ע"א) עשיק לגבך, שהוא מענין יתור. וכן במדרש קהלת (פסוק וארא את כל העשוקים) - ר' בנימין פתר קריא בחניפי תורה. סבורין כל עמא שהוא קרין ולית הוא קרין, תנווי ולית הוא תנווי. עטיף גולתיה ותפילין ברישיה ... מבואר מדבריהם שעיקר שם עושק בא על היוקר והתוספת יותר ממה שהיא באמת. ומזה נשתלשל על כובש שכר שכיר שמישב לו שהכסף שרוצה הוא יותר ממלאכתו ושיפעל לו עוד כדי שיוי השכר.²³

מסכת שבת דף קכז עמוד ב

תנו רבנן: הדין חבירו לכף זכות, דנין אותו לזכות. ומעשה באדם אחד שירד מגליל העליון ונשכר אצל בעל הבית אחד בדרום שלוש שנים. ערב יום הכיפורים אמר לו: תן לי שכרי, ואלך ואזון את אשתי ובני. אמר לו: אין לי מעות. אמר לו: תן לי פירות. - אמר לו: אין לי. - תן לי קרקע. - אין לי. - תן לי בהמה. - אין לי. תן לי כרים וכסתות. - אין לי. הפשיל כליו לאחוריו, והלך לביתו בפחי נפש. לאחר הרגל,²⁴ נטל בעל הבית שכרו בידו, ועמו משוי שלשה חמורים, אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני מגדים, והלך לו לביתו. אחר שאכלו ושתו נתן לו שכרו. אמר לו: בשעה שאמרת לי תן לי שכרי ואמרת לי מעות במה חשדתני? - אמרתי: שמא פרקמטיא בזול נזדמנה לך, ולקחת בהן. - ובשעה שאמרת לי תן לי בהמה ואמרת לי מעות במה חשדתני? - אמרתי: שמא מושכרת ביד אחרים. - בשעה שאמרת לי תן לי קרקע ואמרת לי תן לי קרקע במה חשדתני? - אמרתי: שמא מושכרת ביד אחרים היא. - ובשעה שאמרת לי תן לי פירות במה חשדתני? - אמרתי: שמא אינן מעושרות. - ובשעה שאמרת לי תן לי כרים וכסתות במה חשדתני? - אמרתי: שמא הקדיש כל נכסיו לשמים. - אמר לו: העבודה, כך היה! הידרתי כל נכסי בשביל הורקנוס בני שלא עסק בתורה, וכשבאתי אצל חבירי בדרום התירו לי כל נדרי. ואתה, כשם שדנתני לזכות - המקום ידין אותך לזכות.²⁵

שבת שלום
מחלקי המים

²³ פתחנו במדרש ספרא (תורת כהנים) ולקראת סיום הדין הבאנו את פירוש מלבי"ם (רבי מאיר ליבוש בן יחיאל מיכל וייזר, מאה 19, מזרח אירופה) שעיתר את מדרש ספרא, כמו מדרשי הלכה אחרים על התורה, בפירושו התורה והמצווה. עושק הוא ייתור, אומר מלבי"ם, הוא תוספת. אלא שתוספת זו עשויה להיות לרעה, לא תוספת השנים שחזקיהו התפלל להם זכה, אלא תוספת כסף הנובעת מחמדנות. עושק שכר השכיר, אולי אפילו טוב יותר, כבישת שכר השכיר, באה מכך שהשוכר דורש עוד עבודה, תוספת עבודה, עבור השכר שנקבע מראש. עיכוב השכר ביום למחרת, כפי שהראינו לעיל, שווה לדרישה שהפועל השכיר ימשיך לעבוד בשכר שנקבע לאתמול. העושק הוא ייסוף העבודה או טענה של בעל הבית לפועל שהוא, הפועל, דורש ייסוף של כסף יחסית לעבודה שעשה. הכל בא מהחמדנות כפי שהצבענו בפתח דברינו על הקשר שבין עשרת הדברות ופרשת קדושים. הדיבר המסיים את עשרת הדברות, שהוא אולי מקור כולם, הוא "לא תחמוד". והוא ששקול כנגד "לא תעשוק" כפי שראינו במדרש תנחומא בסוף הערה 4.

²⁴ יום הכיפורים ושמונת ימי חג הסוכות, כפי שמודגש במקבילה באליהו זוטא הנ"ל.

²⁵ כבר הרחבנו לדון בסיפור זה ובמקבילה שלו באליהו זוטא (איש שלום) פרשה טז, בדברינו [לכף זכות](#) ביום הכיפורים. כאן רק נעיר שלפנינו מודל של שכיר לתקופה ארוכה ביותר: שלוש שנים! שרק בסופה הוא צפוי לקבל את משכורתו. איזה מן מודל זה? סוג של צמית / עבד שבשחרור מקבל מענק? והערה נוספת שהנה גם בעל הבית יכול להיות במצוקה כספית. אבל באמת, סיפור זה קצת תמוה ומעלה שאלות הלכתיות לא מעטות. אבל נדון גם סיפור זה לכף זכות.